
“SOSIAL DÖVLƏT” KONSEPSİYASININ KEÇMİŞİ, BUGÜNÜ VƏ GƏLƏCƏYİ: QLOBALLAŞMA?

Siyavuş Bağırov

*Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
bakalavr təhsil pilləsi və hüquşünaslıq ixtisası üzrə
III kurs tələbəsidir.*

Xülasə.

Məqalə sosial dövlət konsepsiyasının bir sıra cəhətlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə sosial dövlətin yaranma səbəblərinə toxunulur və həmin səbəblərin XXI əsrdə mövcudluğu tədqiq edilərək indiki dövrdə sosial dövlətə ehtiyac duyulub-duyulmaması tədqiq edilir. Məqalədə Azərbaycan hüquq ədəbiyyatı üçün yeni olan başqa bir problemə - qloballaşma və sosial dövlətin rəqabətinə yer ayrılır, onlar həm ayrı-ayrılıqda ələ alınır, həm də müqayisəli təhlil metodunun tətbiqi ilə hər ikisinin eyni anda mövcudluğu ehtimalı nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: sosial dövlət, qloballaşma, dövlət, dövlət hakimiyyəti, sosial hüquqlar.

Giriş.

Sosial təminat hüququ elmində müzakirə edilməsi zəruri məsələlərdən biri də sosial dövlətdir. Sosial dövlət anlayışının təhlili və tətbiqi həm dövlətin öhdəliklərini dərk etmək, həm də həmin öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün vacib olan şəraitin dəyərləndirilməsi baxımından önəmlidir. İstər nəzəriyyədə, istərsə də qanunvericilikdə “sosial dövlət” ifadəsinə yer ayrılması onu göstərir ki, aşağıdakı iki haldan biri baş verir:

1. “Dövlət” termini sadəcə klassik təriflərlə (məsələn, dövlət yuxarı sinfin aşağı sinif üzərində idarəçiliyidir[2]) məhdudlaşmır, onun anlayışına yeni məna çalarları əlavə edilir. Bu məna çalarları ilə dövlətin öhdəlikləri və onlara müvafiq olaraq səlahiyyətləri bu və ya digər formada dəyişir. Dövlətin müxtəlif növləri/formaları nəzəri baxımından işlənilib hazırlansa da, praktiki cəhətdən nümunəvi dövlət məhz bu cür olmalıdır;
2. Ümumi olaraq, “dövlət” ifadəsi əvvəlki mənasında qalır. Sadəcə olaraq dövlətin müxtəlif növləri və ya formaları nəzəriyyədə işlənilib hazırlanır və “sosial dövlət” də onlardan biridir.

Dünyada baş verən müxtəlif hadisələri[3] nəzərə alaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sosial dövlət özünün ilk çağlarında müəyyən elmi-fəlsəfi fikirlərin məcmusu kimi atılmışdısa da (ikinci hal), hazırda onun şərtlərinə əməl edilməsi müəyyən tələb və ehtiyacdır (birinci hal).

[2] Lenin V.İ. “The state and revolution”. Published by “Resistance Books”: 1999, 105 pages. P. 28.

[3] Sosial dövlət tələbləri dünyanın müxtəlif ölkələrində etirazlar formasında hökumətlərə yönəlmişdir. Məsələn, nüfuzlu “The Guardian” nəşri baş vermiş hadisələri işıqlandırmışdır. 21 sentyabr 2017-ci il tarixli dərcdə həmişəkindən daha çox sosial dövlətə ehtiyac duyulduğunu vurğulamış, 2022-ci ilin noyabrındakı dərcdə isə sosial qayğı vəziyyətinin ürəkaçan olmadığını qeyd etmişdir. Ətraflı bax: URL: <https://www.theguardian.com/news/2017/sep/21/why-we-need-the-welfare-state-more-than-ever> (son baxış: 22.11.2022); URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2022/nov/02/state-of-social-care-in-england-never-been-so-bad-social-services-boss-warns> (son baxış: 22.11.2022).

Lakin sosial dövlət konsepsiyası XX əsr üçün ideal tələblərin cəmi kimi düşünülərsə də, XXI əsrdə müəyyən təhlükələrlə üz-üzədir. Sosial dövlət üçün potensial təhlükə qloballaşma hesab edilir. Hüquq ədəbiyyatında qloballaşmanın həyatın siyasət, iqtisadiyyat və dövlətin səlahiyyətləri də daxil olmaqla bir sıra sferalara təsir etdiyini, buna görə də “milli” hesab edilən ünsürlərin “beynəlxalq” versiyaya keçid etdiyini və dövlət anlayışı ilə paralel olaraq sosial dövlət anlayışının da gələcəyinin naməlum olduğunu qeyd edirlər[4]. Qeyd edilənlərin tədqiqi üçün aşağıdakıların birlikdə ələ alınmasının zəruri olduğunu düşünürəm:

-Sosial dövlətin üzə çıxma səbəbləri və köklərinin təhlili. Bununla sosial dövlətə gətirib çıxaran amillərin indiki dövrdə olub-olmamasının fərqi nə varılır;

-“Milli” ünsürlərin “beynəlxalq” ünsürlərlə, o cümlədən milli hüququn beynəlxalq hüquqla rəqabəti. İnsan hüquqlarının universallığı prinsipi onu dövlətdaxili kateqoriya olmaqdan çıxarır, eyni zamanda ipso facto sosial hüquqlar da universaldır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi problemi beynəlxalq aləmin dövlətə olan təsirlərini artırır;

- Qloballaşmanın səbəbləri və sürəti məsələsi. Qloballaşmanın hansı sürətlə inkişafı və klassik anlayışlara münasibətinin aydınlaşdırılması zəruridir;

- Sosial dövlətin qlobal mühitlə rəqabəti və hər ikisini eyni tavan altında olmasının mümkünlük ehtimalı. Qloballaşmanın kökündə dayanan amillərlə sosial dövlətin əsasında duran səbəblər qarşılıqlı təhlil edilir və onların bir-birinə zidd və ya bənzər olması araşdırılır. Həmçinin bu iki konsepsiyanın bir-biri ilə “kompromis”ə gedib-gedə bilməməsi sosial dövlətin taleyini həll edir.

Qeyd etdiyim məqamlar birbaşa dövlətdaxili fəaliyyətə təsir göstərir. Ölkə konstitusiyalarında hansı formada ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, indiki tendensiyaların birbaşa təsir dairəsi dövlətlərin öhdəliyinə yönəlmişdir. Qloballaşma müasir cərəyan olsa da, kökündə dövlətin keçmişini əks etdirir və dövlət tarixində yeni eranın başlanğıcı hesab edilə bilər. Bu fakt bir neçə sualların yaranmasına səbəb olur. Dövlət müəyyən dərəcədə zərurət, müəyyən dərəcədə iqtisadi hegemonluq, müəyyən dərəcədə isə insanların bir-biri ilə uzlaşması nəticəsində üzə çıxmışdır. Həmin razılıq əsasında dövlət bir sıra öhdəlikləri üzərinə götürmüşdür. Məsələn, vətəndaşlarının ehtiyaclarını qarşılamaq, lazımı şəraiti yaratmaq və s. Qloballaşmanın təsiri ilə dövlət ənənəvi xarakterini itirirmi? Əgər itirirsə:

- Dövlət öhdəliyini dövlətlərəmi (bir neçə dövlətin cəmi) ötürür?

- Dövlət öhdəliyini vahid beynəlxalq mexanizməmi ötürür?

- Dövlət öhdəliyini tamamilə itirməklə formal olaraq mövcudluğunu saxlasa da, faktiki olaraq cəmiyyətin idarəçiliyi dövlətlərdən digər subyektlərəmi keçir?

Bu suallara cavab cəhdi tək-cə sosial təminat hüququ elmində deyil, ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsində köklü dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Buna görə də anlayışların izahlarından başlamaq yerinə düşərdi.

[4] Bulut N. “Küreselleşme: Sosyal devletin sonu mu?” Ankara, “Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi”: 2003, cilt 52, sayı 2, 173-197 syf. S. 185-186.

Sosial dövlət: Formalaşma və mövcud vəziyyət.

a. Sosial dövlətin anlayışı, ümumi əlamətləri və qısa tarixi

Sosial dövlət anlayışının tərifinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Təriflərdəki müxtəlifliyi onun xüsusiyyətlərinə fərqli münasibətlə əlaqələndirmək mümkündür. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Qərbdə “sosial dövlət” ifadəsi əvəzinə “ümumrifah dövləti” (welfare state) ifadəsi daha çox istifadə edilir. Qeyd edilən ikinci ifadə Azərbaycanda sovet dövründə daha çox istifadə edilirdi və kommunist nəzəriyyəsinin hədəflərindən biri də müvafiq bolluq olan mühitə, yəni rifaha çatmaq idi. Diqqəti cəlb edən məsələ odur ki, sovet nəzəriyyəsi dövlətin tədricən aradan qaldırılmasını nəzərdə tuturdusa da, özlüyündə “ümumrifah dövləti” ideyası mərkəzi mövqedə idi. Bunu belə izah etmək olar ki, dövlətin aradan qaldırılmasına qədər olan zaman kəsiyində ümumrifah dövləti hər keçən müddət ərzində rifah səviyyəsini yüksəltməli və bu səviyyə sonda elə bir nöqtəyə çatmalı idi ki, artıq dövlətə ehtiyac qalmasın.

Dünyaca məşhur Britannica Ensiklopediyası sosial dövlət anlayışını belə izah edir:

Vətəndaşların iqtisadi və sosial rifah vəziyyətinin qorunmasında və irəliləyişində dövlət və ya möhkəm şəbəkələşmiş sosial qurumların açar rolunu oynadığı hökumət (idarəçilik) konsepsiyası[5].

Ensiklopediyanın verdiyi izahda müxtəlif maraqlı məqamlar mövcuddur. Onları sadalayım:

- 1) Sosial-iqtisadi rifah məsələlərində hər kəsə deyil, vətəndaşlara şamil edilməsi;
- 2) Dövlətin rifahın təminində mütləq subyekt olmasının sual altına qoyulması;
- 3) “Dövlət” ifadəsinin əvəzinə “idarəçilik konsepsiyası”[6] anlayışından istifadə edilməsi.

Birinci problem əslində sosial dövlət anlayışının qloballaşma mühiti ilə rəqabətinə işarə verir. Çünki sosial dövlət dedikdə bir dövlət kimi nəzərdən keçirilir və ensiklopediyanın “vətəndaşlar” ifadəsindən istifadə etməsinin səbəbini buna bağlaya bilərəm. Lakin rifah səviyyəsi ifadəsinin məzmununu diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Dövlətin rifahı təmin etmək (rifah səviyyəsini qorumaq və inkişaf etdirmək) öhdəliyi müvəqqəti deyil, daimi mövcud olduğundan daxildə yaşayan insanların statusunun necə adlanması zamanı, zənnimcə, daimi yaşayış şərti kriteriya kimi götürülməlidir. Əcnəbilərə münasibətdə daimi yaşamaq icazəsi almış xarici ölkə vətəndaşlarına qarşı dövlətin öhdəlik daşması dövlətin öz vətəndaşlarına qarşı eyni öhdəliyindən mahiyyət etibarilə fərqlənir. Burada digər bir sual ortaya çıxır – dövlət daimi yaşamaq icazəsi olmayan xarici vətəndaşa qarşı rifah səviyyəsinin qorunub saxlanmasına görə məsuliyyət daşıyırmı? Hesab edirəm ki, qeyd edilən subyektlərə görə dövləti qeyd edilən öhdəliklə yükləmək doğru olmaz. Ona görə ki, əvvəla, həmin şəxslərin ölkədə qalmaqları daimi xarakter daşımır və bunun əksinə rifah səviyyəsi uzunmüddətliliyi ilə seçilən termindir. Buna görə də müvəqqəti yaşayan əcnəbilərə qarşı sosial öhdəliyi olan dövlət onunla daha sıx hüquqi əlaqələrə malik olan dövlətdir, məsələn, vətəndaşlıq əlaqəsi bu hal üçün yaxşı nümunə hesab olunur.

[5] The Britannica Encyclopedia. URL: <https://www.britannica.com/topic/welfare-state> (son baxış 30.11.2022).

[6] Orijinalında: “concept of government” (bax: İstinad 4). Buradakı axırıncı söz hərfi mənə ilə yanaşı məzmun özəlliyi nəzərə alınaraq təərifiyindən iki cür tərcümə (həm hökumət, həm də idarəçilik) edilmişdir – müəllifdən.

İkinci problemə gəldikdə bu məqalənin giriş hissəsində göstərdiyim suallarla əlaqəlidir və məqalənin növbəti səhifələrində mövzuya toxunulacaqdır.

Üçüncü problemin nəzəriyyə və praktikanın nisbətindən qaynaqlandığını düşünürəm. Müvafiq sosial tədbirləri həyata keçirən, faktiki realizə subyekti qismində icraedici hakimiyyət çıxış edir. Çünki nəzəriyyədən də bəlli olduğu kimi, qanunverici orqan qanunların müəyyən edilməsində, məhkəmələr isə qanunlara istinadən ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsindən məsuldurlar. İcraedici hakimiyyətin səlahiyyətlərinin qanun çərçivəsində daha geniş hədudlara çatma bəliyinin fərqi vararaq ensiklopediyanın istifadə etdiyi ifadənin praktiki olması qənaətinə gəlirəm.

Ədəbiyyata nəzər salsaq, sosial dövlətin başqa bir izahı bu yöndədir: “Sosial dövlət üçölçülü məfhum olmaqla ən dar mənada sosial yardım, daha geniş mənada sosial təhlükəsizliyi, lakin bütöv olaraq sosial vəzifələri vergitutma əsaslı bölüşdürmə siyasəti çərçivəsində yerinə yetirən dövlətdir”[7].

Bu tərif daha çox iqtisadi məzmunu ilə seçilir. Ensiklopediyanın izahı ilə müqayisədə tərifdə dövlətin bu və ya digər sosial vəzifələrə sahib olması birbaşa olaraq göstərilir. Belə olan halda, iki zidd istiqamət ortaya çıxır:

1) “Sosial dövlət” anlayışı yoxdur, sadəcə dövlət anlayışı vardır. Sosial yönümlü öhdəlikləri dövlət onsuz da daşımalıdır, çünki dövlətin funksiyalarından biri də məhz sosial funksiyadır (sosial müdafiə funksiyası). Bu baxımdan müxtəlif dövlət növlərini ayırmaq mənasızdır;

2) Sosial dövlət ideyası ideal dövlət düşüncəsini realizə üçün lazımlıdır. Müasir dövrdə fərqli dövlət konsepsiyalarının (məsələn, ekodövlət) ortaya atıldığını nəzərə alsaq, sosial dövlətdən imtina düzgün addım deyil.

Mövqə bildirmək üçün dövlətin sosial funksiyasının təhlilinə ehtiyac duyulur. Belə ki, funksiya – subyektin təsir istiqamətidir. Dövlətin funksiyaları isə dövlətin fəaliyyətini bütünlüklə ifadə etməklə bu fəaliyyətlə sıx əlaqədə olan məzmun, forma və metodların vəhdətidir[8]. Bu fikrin məntiqi davamı olaraq sosial funksiya dövlətin sosial istiqamətdəki fəaliyyətinin məzmun, forma və metodlarının cəmidir. Deməli, dövlətin sosial fəaliyyəti məhz sosial funksiya əsasında həyata keçirilməklə bərabər, nəzəri olaraq, xüsusi bir institut kimi “sosial dövlət”ə ehtiyac qalmır. Hətta J.J.Russonun da qeyd etdiyi kimi, xalq və dövlət arasında ictimai müqavilə bağlanır ki, müəyyən güc formalaşsın və həmin güc xalqın azadlığını əlindən almadan ona xidmət etsin[9]. Məhz bu məqamda sosial dövlətin tarixinə toxunmağa ehtiyac var. Belə ki, qədim dünya tarixinə nəzər salsaq, sosial dövlət elementlərinə rast gəlinən nümunələr var. Məsələn, eramızdan əvvəl 2200-1800-cü illərdə Misirdə dövlət hakimiyyətini ciddi şəkildə əlində cəmləşdirən din xadimləri elə bir şərait yaratmışdılar ki, zəngin ruhanilər dul və yetimlərin qayğısına qalmağa öhdəliyi daşıyırdı[10].

Başqa bir nümunədə isə Osmanlı imperiyasının vəqf sistemi və varlı dövlət adamlarının yardımlarını əsas gətirərək bu klassik dövrdə Osmanlı zamanının şərtlərinə uyğun gəlməyən (anaxronik) sosial dövlət adlandırdılar[11].

[7] Güler B.A. “Sosial devlet ve yerelleşme”. “Memleket Siyaset Yönetim”, 2006 – 29-43 syf. S. 29.

[8] Xrapanyuk V.N. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” (ixtisarla). V.Q.Strekozovun redaktəsi ilə. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: H.Baratlı və İ.Əsədov. Bakı, 2013 – 248 səh. S. 112-113.

[9] Russo J.J. “İctimai müqavilə”. Azərbaycan dilinə tərcümə edəni: Fuad Abbaslı. Bakı: “Qanun”, 2022 – 176 səh. S. 31-32.

[10] Şenocak H. “Sosial güvenlik sistemini oluşturan bileşenlerin tarihi süreç ışığında değerlendirilmesi”. “Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi”, sayı 56. Syf. 409-468. S. 416.

Bunun kimi saysız-hesabsız örnəklər verə bilərik. Lakin fikrimcə, bu cür dövlət yardımı sistemini sosial dövlətlə eyniləşdirmək doğru olmaz. Bəli, müvafiq strukturlar vətəndaşlarının rifahının yüksəldilməsi üçün müxtəlif yardımı göstərirdilər, amma adıgedən nümunələrdə sosial dövlətin mühüm elementi olan dövlət öhdəliyi yoxdur. Osmanlıda varlı adamların köməyini və vəqf sistemini daha çox dini aspektlərlə əlaqələndirirəm (Allahın buyurduğu vacib əməllərdən biri kimi – imkansızlara yardım etmək[1] və s.). Burada başqa bir sual ortaya çıxır: dövlətin sosial öhdəliyini həm də dini cəhətdən yükləyə bilərik mi? Bu sualın ehtimal edilən doğru cavabı belə olacaq: Əgər müasir mənada dini dövlət deyilsə, yükləmək doğru deyil. Osmanlının və ya Misirin dini dövlət olması da mübahisəlidir. Məhz bu izaha əsasən Osmanlı və Misiri sosial dövlət hesab etmək, zənnimcə, yanlışdır.

Sosial dövlət ideyasının 1848-ci il inqilabları ilə dövlətlərarası səviyyədə başlaması və genişlənməsi fikri qəbul edilmişdir[13]. Pierson isə sosial dövlətin inkişafının ilk dövrünü 1880-1914-cü illər olaraq təsnif edir. Onun fikrincə, 1880-ci ildə ilk sosial təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi barədə qərarın verilməsi təsnifatın əsasıdır[14].

Piersonun yazılarından belə qənaətə gəlmək olar ki, o, 1848-1880-ci illər dövrünü sosial dövlətin sadəcə ideya kimi qaldığı, praktiki tətbiq edilmədiyi dövr hesab edir. XX əsrin 20-30-cu illərində isə Böyük Depressiyanın liberal və sosialist ideyaların rəqabətinə gətirib çıxarması, dövlətin rolunun azalması və ya əksi yönündə müzakirələrin sosial dövlətin inkişafında katalizator rolu oynaması fikri ilə razılaşıram[15].

Çünki Böyük Depressiyanın kökündə duran əsas məsələ dövlətin rolunun zəiflədilməsi idi ki, belə tədbirlər iqtisadi böhranla nəticələnmişdi. Dövlətin rolunun artırılması ilə böhranın aradan qaldırılması aktiv dövlət müdaxiləsinin sonralar da davam etdirilməsinə gətirib çıxardı. Aktiv dövlət müdaxiləsi sosial dövlətin əsas əlamətlərindən olduğu üçün sosial dövlət həm nəzəri-ideya, həm də praktika prizmasından həmin dövrdə ciddi şəkildə təkmilləşdirilmişdi.

Soyuq müharibə illərində isə sosial dövləti təbliğat vasitəsi adlandırmaq olar. Çünki kapitalist və sosialist blokunun mübarizəsində öz əhalilərinə məhz öz idarəçilikləri altında daha yaxşı şərtlərin olduğunu diqtə edirdilər. Sovet İttifaqı nümunəsində ölkələrdə isə “rifah” və bu kimi ifadələrdən daha sıx istifadə edilirdi. Bu faktı kommunizmə çatmağı hədəf elan edən marksist nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirirəm.

“Sosial dövlət”də dövlətin mütləq subyekt olub-olmamasına qayıtsaq, hazırda alimlərin dövlət orqanlarının fəaliyyətinə alternativlərin axtarışında olması faktı ilə üzləşirik.

Bu alternativlər qeyri-hökumət təşkilatları, publik hüquqi şəxslər və bələdiyyələr ola bilər. Məsələn, sosial siyasət sferasında bələdiyyələrin rolunun artırılmasının tərəfdarı olan Hüseyn Gül və Hasret Öztürk bələdiyyəni “sosial dövlət” tavanı daxilindəki subyekt hesab etmirlər. Tam tərsi, “sosial bələdiyyə” anlayışını sosial dövlətə alternativ kimi təklif edirlər[16]. Həmçinin, onlar belə bir fərqlənmənin olduğunu iddia edirlər:

- Sosial dövlət və sosial bələdiyyə anlayışları bir-birinə ideya baxımdan yaxın olsalar da, praktiki olaraq bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənirlər;

[11] Özbek N. “Osmanlı İmparatorluğunda sosyal devlet”. 7.Baskı. İstanbul: “İletişim Yayınları”, 2020 – 373 sayfa. S. 25.

[12] “Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və şərh”. Tərcümə edəni: Ə.M.Ərdəbili. Bakı: “Nurlar”, 2022 – 604 səh. S. 30, 33.

[13] Gümüş A.T. “Sosyal devlet anlayışının gelişimi ve dönüşümü”. Selçuk Üniversitesi, syf. 117-158. S. 119.

[14] Ibid, s. 122-123.

[15] Heydərov X. “XX əsrdə sosial dövlətin inkişafına səbəb olan faktorların təhlili”. Bakı, “Journal of Baku Engineering University – Economics and Administration”, vol. 5, n. 1, 2021 – pages 21-30. P. 22.

- Sosial bələdiyyə sosial dövlətdən fərqli olaraq, bürokratiyadan daha azdır. Bu isə problemin daha asan, sürətli və səmərəli həllinə imkan verir. O cümlədən, fərdi (bireysel) problemlərin həllində daha effektivdir[17].

Əvvəldə qeyd etdiyim sosial dövlətlə dövlətin sosial funksiyasının nəzəri-ideoloji rəqabətindən gələnən nəticə odur ki, ümumilikdə sosial dövlət əslində nəzəri cəhətdən elə dövlətin özüdür. Lakin lüğətlərdən verilmiş istinadlara (“idarəçilik konsepsiyası” və s.) da əsaslanaraq “sosial dövlət” anlayışının dövlət olmayan digər institutları da əhatə edə bilməsi qənaətinə gəlmək olar. “Sosial bələdiyyə” kimi təkliflər fərqli göstərilməyə çalışılsa da, onların kökü sosial dövlətin kökü ilə aşağı-yuxarı eynidir. Hər nə qədər ki sosial bələdiyyə kimi təkliflərin həyata keçirilməsi üçün müstəqil, sosial dövlətdən kənar mexanizm yoxdur, biz dövlət olmayan subyektləri “sosial dövlət” başlığında cəmləməliyik.

“Sosial dövlət” anlayışına qayıtsaq, sadəcə olaraq, siyasi zəmini də nəzərə almaqla “sosial dövlət” ifadəsindən tez-tez istifadə edilir. Düşünürəm ki, yeni “dövlət” konsepsiyaları üzə çıxdıqca dövlətin hüquq və öhdəlikləri yenilənir və zamanın tələbinə uyğunlaşır. Sosial dövlət konsepsiyasında dövlətin aktiv rolu sanki onu digər “dövlət” doktrinalarından ayırır.

Sosial dövlətin anlayışı və əsas cəhətləri barədə belə bir ümumiləşdirmə aparmaq mümkündür. Sosial dövlət:

a. Yoxsulluğun olmadığı dövlət deyil, gəlir fərqi tənasübsüz olmadığı və yoxsulluqla mübarizə aparan dövlətdir;

b. Hər bir kəsə qanuni gəlirlər əldə etmək imkanı yaradır;

c. Məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində addımlar atır;

d. Elə dövlətdir ki, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməklə bərabər, onların vəzifələri ilə balans yaradır.

b. Konstitusiyalarda sosial dövlət və onun konkret öhdəlikləri

Konstitusiyalar ölkələrin ali qanunlarıdır və münasibətləri ən ümumi formada tənzim edirlər. Ümumi münasibətləri tənzimləyən normativ aktlardan xüsusiyə doğru istiqamətdə dövlətin öhdəliklərinin şəxələnməsi üçün ilk növbədə ali qanunda dövlətin qeyd edilən sahədə öhdəlikləri əks olunmalıdır. M.N.Əliyev sosial dövlətin öhdəlikləri qismində bunları sadalayır: cəmiyyətin bütün üzvləri üçün sosial təminatın təmini, hamı üçün ümumi olan təhsil və səhiyyənin təmini, ehtiyacı olanların sosial müdafiəsi, məşğulluğun təmini, sosial xidmətlərin təqdim edilməsi[18] və s.

İlk dəfə sosial dövlət əlamətlərinə geniş və ətraflı şəkildə 1848-ci il Fransa Konstitusiyasında[19] yer verilmişdi. Belə ki, konstitusiyada aşağıdakılar əks olunmuşdu:

i. Cəmiyyətin üstünlüklərin vətəndaşlar arasındakı ədalətli şəkildə bölünməsinin, hər bir fərdin rahatlığının təmin edilməsinin, bütün vətəndaşların əqli, mənəviyyat və firavanlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinin dövlətin məqsədləri olması (preambula, I);

ii. Təhsilin pulsuz olması, o cümlədən təhsil azadlığı (təhsil almaqda sərbəstlik) (maddə 9);

[16] Öztürk H., Gül H. “Sosial belediyeçilik sosyal devlete ve sosyal haklara bir alternatif mi?” IV Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu, 2012 – syf. 205-220.

[17] Ibid, s. 215.

[18] Əliyev M.N. “Sosial təminat hüququ”. Dərslik. Bakı: “Adiloğlu”, 2007 – 464 səh. S. 54.

iii. Dövlət işlərində iştirakda hər kəsin bərabərliyi (**maddə 10**);

iv. Bütün mülkiyyət növlərinin toxunulmazlığı (istisnalar xaric) (**maddə 11**) və s.

Diqqətə alınmalı məsələlərdən biri də odur ki, XIX əsrin 40-50-ci illərindən başlayaraq dövlət sosial demokratiyanın dirçəlməsində maraqlı idi. Hesab edilir ki, 1848-ci ildən əvvəl bu termin marksist yanaşmaya çox yaxın olsa da, xırda burjuazıyanın tələbləri fonunda baş verən siyasi hadisələr onun marksizmdən uzaqlaşması ilə nəticələndi[20].

Alman İmperiyasının 1871-ci il tarixli Ali Qanununda Alman dövlətinin ali məqsədləri sırasında alman xalqının[21]rifahının təmini qeyd edilir[22]. Burada fransız ənənəsi hiss edilir. 1918-ci il Veymar Konstitusiyasında 1871-ci il Ali Federal Qanundan fərqli olaraq, hüquq və azadlıqlara daha çox yer ayrılır[23]. Hətta fəsillərdən biri isə “Ümumi rifah” adlanır. Konstitusiyanın **142-ci** maddəsində elm-təhsilin (science and teaching) pulsuz olması, **144-cü** maddəsində təhsil sisteminin dövlət nəzarəti altında olması öz əksini tapır.

O cümlədən 161-ci maddənin tələbi dövlətin hərtərəfli sosial sığorta sisteminin təşkilinə öhdəlik daşmasıdır.

SSRİ-nin sonuncu konstitusiyasında aşağıdakılar qeyd edilir:

a) “Hər bir vətəndaşın sərbəst inkişafı hamının sərbəst inkişafı üçün şərtidir” kommunist idealına uyğun olaraq, dövlət vətəndaşların yaradıcı qüvvələrindən, bacarıq və istedadlarından, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün istifadə etmələri üçün real imkanları genişləndirməyi hədəfləyir (**maddə 20**);

b) Əmək məhsuldarlığının artması əsasında dövlət işçilərin əmək haqqı səviyyəsini və real gəlirlərini artırmaq üçün davamlı bir yol tutur. Sovet xalqının ehtiyaclarını daha dolğun ödəmək üçün ictimai istehlak fondları yaradılır. Dövlət, ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin geniş iştirakı ilə bu fondların böyüməsini və ədalətli bölüşdürülməsini təmin edir (**maddə 23**);

c) SSRİ-də dövlət səhiyyə, sosial təminat, ticarət və ictimai işə, istehlak xidmətləri və kommunal xidmətlər sistemləri fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Dövlət kooperativ və digər ictimai təşkilatların ictimai xidmətlərin bütün sahələrində fəaliyyətini təşviq edir. Kütləvi bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına kömək edir (**maddə 24**);

d) SSRİ-də vətəndaşlar üçün ümumi təhsil və peşə hazırlığı verən, kommunist tərbiyəsinə, gənclərin mənəvi və fiziki inkişafına xidmət edən, onları işə və ictimai fəaliyyətə hazırlayan vahid bir xalq təhsili sistemi mövcuddur və inkişaf etdirilir (**maddə 25**)[24]. SSRİ Konstitusiyasından verilmiş nümunələrdə diqqəti cəlb edən məsələ istər orijinalda, istərsə də, tərcümədə indiki zaman tipli cümlələrdən istifadədir. Diqqət yetirsək, qanunvericinin hüquqi texnikasından belə aydın olur ki, dövlətin qeyd edilən məsələlər üzrə öhdəliyinin olması sualına cavab qeyri-müəyyən qalır. “Dövlət...kömək edir, təmin edir” tipli cümlələrin qrammatik şərhə bir qədər mübahisə doğurur. Bir tərəfdən, əgər qanunverici indiki zaman istifadəsi ilə dövlətin bu cür öhdəliyinin olmasına işarə edirdisə, nə üçün vacib şəkilli feillərdən (təmin etməlidir, kömək etməlidir və b.) istifadə etməyib? Digər tərəfdən, deməli qanunverici dövlətin öhdəliyinin konstitusion təşəkkül tapmasında maraqlı deyildi.

[19] 1848-ci il Fransa Konstitusiyası. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/node/3811/pdf>, pp. 1-8 (son baxış 30 dekabr 2022).

[20] Bottini F. “The roots of French welfare state”. Jurisprudence, 2013, 20 (2), pp.643-662. ff10.13165/jur-13-20-2-15ff. P. 650.

[21] German people; burada alman xalqı dedikdə həmin Konstitusiyanın 3-cü maddəsinə əsasən imperiyanın təbəələri nəzərdə tutulur – müəllifdən.

[22] Alman imperiyasının Ali Qanunu (1871). URL: https://ghdi.ghi-dc.org/pdf/eng/518_Constitution%20Germ%20Empire_161.pdf, pp. 1-15 (son baxış 28 dekabr 2022).

[23] Veymar Konstitusiyası (1918). URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/ghi_wr_weimarconstitution_Eng.pdf, pp. 1-9 (son baxış 28 dekabr 2022).

[24] Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Konstitusiyası (1977). URL: <https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1977/constitution-ussr-1977.pdf>, pp. 1-96 (son baxış 29 dekabr 2022).

Sovet konstitusiyasının qəbulundan qısa bir müddət sonra Pensilvaniya Hüquq Jurnalında onun analizinə həsr edilmiş bir məqalədə 23-cü maddə tipli normaların Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının və Sovet hökumətinin Sovet zəhmətkeşlərinə verdiyi uzunmüddətli sözlərin yenidən təsdiqi kimi çıxış etməsi qeyd edilir[25]. Üstəlik, SSRİ Konstitusiyasının hazırlandığı və qəbul edildiyi dövrün (təxminən 1954/55-1977) mühitini göz önünə gətirsək, ehtimal ki, bu tipli cümlələrdən istifadəni bu fikirlərin əksini tamamilə rədd etməklə əlaqələndirmək olar. Yəni “*sovet dövləti kömək etmir*” fikrini tamamilə rədd etdikdə dövlətin sosial sferada qeyd edilən hərəkətlərini qəbul etməkdən başqa yol yoxdur. Hesab edirəm ki, kommunist psixologiyasını və mühiti ələ aldıqda qrammatik təfsirdən “öhdəlik” məzmunu çıxmasa da, faktiki olaraq bu mənaya gəldiyini düşünürəm. Lakin dövlətin öhdəliklərinin birbaşa təsbit edilməsinin belə “dolaylı metodlar”dan ciddi fərqləndiyini və birbaşa təsbitin daha effektiv olması fikrini dəstəkləyirəm.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına baxdıqda burada da “Azərbaycan sosial dövlətdir” tipli cümlələrdən istifadə edilməmişdir[26]. 7-ci maddədə demokratik, dünyəvi, hüquqi və unitar ifadələri işlədilsə də, “sosial” ifadəsinə yer verilmir. Bu ifadənin işlədilməməsinə baxmayaraq, ədəbiyyatda belə bir fikrə rast gəlinir ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsi (İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir) və 16-cı maddəsi (Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır) sosial dövlətin sübutudur[27].

Həmçinin 42.III (təhsilə dövlət nəzarəti), 43.II (dövlət mənzil hüququnun realizəsi üçün tədbirlər görür), 51.II (dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir) nömrəli və buna bənzər maddələrin də həmin mənaya gəlib çıxması fikrini müdafiə edirlər.

Azərbaycan Konstitusiyasına baxdıqda onun sovet hüquq texnikasının mirasını davam etdirdiyini görə bilərik. Dövlətin məsuliyyətini müəyyən edən müddələrdə sovet üslublu indiki zaman feillərinin istifadəsi bunu deməyə əsas verir. Mən hesab edirəm ki, qanunvericilikdə müvafiq təkmilləşdirmələr aparılmalı və daha dəqiq cümlələrə yer verilməlidir. Bəzi ölkələrin konstitusiyalarında isə dövlətin tək-tək “sosial dövlət” kimi öhdəliklərini sadalamaq əvəzinə, birbaşa dövlətə “sosial” status əlavə edilir. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasının 20-ci maddəsində Almaniyanın sosial dövlət olması əks olunur[1]. Bənzər hal İspaniya Krallığının Ali Qanununda da var[2]. Xarici ölkələrin bu cür təcrübəsindən də istifadə etmək, prinsipcə, mümkündür. Burada iki metod tətbiq edilə bilər – ya konstitusiyamızın 7-ci maddəsinin I hissəsinə sosial ifadəsi əlavə edilməlidir, ya da ki müvafiq maddələr nəzərdən keçirilmək şərti ilə feil sonluqları elə dəyişdirilməlidir ki, fikir daha qəti ifadə edilsin. Zənn edirəm ki, birinci metod daha sadə və tətbiqi cəhətdən asandır. Lakin bu dəyişiklik sadəcə kağız üzərində qalmamalı, Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə qəti addımlar atmalıdır. Dövlətin bu konstitusion öhdəlik daşınması sadəcə vətəndaşları və daimi yaşayan əcnəbilər qarşısındakı borcu deyil, eyni zamanda müasir dövrün qloballaşma meyillərindən irəli gələn ehtiyacdır.

[25] Osakwe K. “The theories and realities of modern soviet constitutional law: An analysis of The 1977 USSR Constitution”. USA: “The University of Pennsylvania Law Review”, 1979, vol. 127 (1350), pp. 1350-1437. P. 1382.

[26] Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). URL: <https://www.e-qanun.az/framework/897> (son baxış 29 dekabr 2022).

[27] Əliyev Ə.İ. “İnsan hüquqları”. Dərslük. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı”, 2013 – 506 səh. S. 25.

Sosial dövlətin taleyi.

a. Sosial dövlətin qloballaşma ilə rəqabəti

“Sosial dövlət” konsepsiyasının hazırkı əsrdə üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biri məhz qloballaşmanın ona təsiridir. Sosial dövlətlə qloballaşma mühitinin bir-biri ilə uzlaşmasındakı çətinliyin fundamental səbəbini onları formalaşdıran əsaslarda axtarmaq lazımdır. Xatırlatmaq istərdim, sosial dövlət 1840-cı illərin işçi inqilablarının bəhəri kimi ortaya çıxmışdı.

Hətta yerində qeyd edildiyi kimi, sosial dövlətin formalaşması kapitaldan irəli gələn məsuliyyətin təbii səbəblərindən qaynaqlanmırdı, birbaşa siyasi səbəblərə əsaslanırdı[30]. Qloballaşmanın səbəbinə gəldikdə isə, zənnimcə, onun kökündə siyasi aspektlərdən daha çox elmi-texniki inkişaf dayanır. Yəni siyasi amillərin payı işçi inqilablarındakı qədər deyil.

Başqa bir məsələ sosial öhdəliklərin hansı yurisdiksiya altında həyata keçirilməsidir. Sosial dövlət qeyd edilən öhdəliklərin dövlətin özünə məxsus olduğunu nəzərdə tutan doktrindir. Qısacası, ərazisində daimi yaşayanlara münasibətdə A dövləti sosial öhdəlik daşıyır və B dövlətinin hər hansı öhdəliyi yoxdur. Qloballaşmanın təsiri ilə insan hüquqlarına münasibətin dəyişməsi (insan hüquqlarının universallıq əlamətinin ön plana çıxarılması və s.) belə yanaşmaya da təsirsiz ötürür.

Burada iki məsələ üzə çıxır – birincisi, dövlətin subyekt kimi varlığı; ikincisi isə dövlətin səlahiyyətlərinin məhdudlaşması. “Sosial dövlət” konsepsiyasının tərifindən irəli gələn subyekt problemi əvvəldə işıqlandırıldığından bunun üzərində dayanmaq istəmirəm, lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, dövlət artıq mütləq subyekt rolunu itirir.

Dövlət ideyasının ziddinə sosial bələdiyyələrin rolu barədə müzakirələr genişlənir, QHT-lərin rolu artır. Məsələn, Çin Xalq Respublikasında əmək QHT-ləri işçilərin hüquqlarının mühafizəsi üçün yaradılan və onlara xidmət göstərən qurumlar olmaqla sərt olmayan qaydaları ilə seçilir[31]. Üçüncü nüans dövlətin subyekt kimi çıxış etməsi hallarında onun müdaxiləsi ilə bağlıdır. Sosial dövlətin təhlili göstərdi ki, dövlət burada aktiv şəkildə müdaxilə edir.

F.Mehdiyev bunun əsas səbəbini liberal dövlətin yetərli olmamasında görür. Onun fikrincə, bir tərəfdən mülki-siyasi hüquqlar neqativ hüquqlar olduğundan dövlət qarışmamaqla kifayətlənməlidir, digər tərəfdən sosial hüquqlar pozitiv olduğu üçün liberal dövlətin çatışmazlığı məhz bu anda üzə çıxır[32]. Lakin məqalənin əvvəlində də dövlətin qloballaşan dünyada rolunun azaldılması meyillərinə toxunduğumu diqqətə alaraq, sosial dövlətin əsas əlamətlərindən birinin sıradan çıxmaq ehtimalı (bu ehtimalın az və ya çox olmasından asılı olmayaraq) var. Bu momentdə sosial dövlət modellərindəki fərqlərin təhlili zəruridir. Belə ki, institusional model üzrə sosial öhdəliklər birbaşa olaraq dövlətdədir, bundan fərqli olaraq, residual modeldə dövlət ikinci plandadır[33]. Yəni ikinci nümunədə sosial öhdəliklər birinci olaraq ailənin və cəmiyyətin üzərinə düşür, bunlar yetərli olmadıqda dövlət müdaxilə edir.

[28] Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyası (1949). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (son baxış 29 dekabr 2022).

[29] İspaniya Krallığının Konstitusiyası. URL: <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionINGLES.pdf> (son baxış 29 dekabr 2022).

[30] Güler, op.cit., s. 30.

[31] Aslanova F., Bağirov S.. “Əmək münasibətlərində dövlətin roluna Çin Prizmasından baxış: Çin nümunəsi əmək hüququ”. Bakı: Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri N 3 (35), 2022. Səh. 117-131. S. 127.

Azərbaycan Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin I hissəsinə (Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur[34]) əsasən ölkəmizin ikinci modeli seçməsi qənaətinə gələ bilərəm. Konstitusiya mətnində əks edilən “ailə üzvlərinin borcu” ifadəsinin özü də mübahisə predmetidir, lakin hesab edirəm ki, bu, başqa bir müzakirənin mövzusu olduğundan residual model üzərində düşüncələrə yer verməklə kifayətlənmək lazımdır.

Məsələyə qayıtsaq, residual modeldə zəif dövlətin rolu digər modelə nisbətə azdır. Lakin ümumi olaraq dövlətin rolunun azaldılması “Sosial dövlət”i təhlükə altında qoyur.

Effektivliyin təmini üçün müvafiq hərəkətlərin həyata keçirilməsi dövlətin üzərinə öhdəlik kimi qoyulmalıdır. Üçüncüsü, dövlətin üzərinə qoyulmalı olan öhdəliklərin təxmini siyahısı müəyyən edildikdən sonra doktrinal əsasların qanunlara inikası baş verir. Sosial dövlət bu cür formalaşmışdı, ekodövlətdə (hərçənd ki tam formalaşmayıb) də bu cür mərhələləri izləyirik.

c. Sosial dövlətlə kompromis mümkündürmü?

Sosial dövlətlə ekodövlətin kökləri və əlamətləri bir-birinə çox yaxın olduğundan onların birinin mövcudluğu digərinə ziddiyyət təşkil etmir. Hətta, zənnimcə, sosial dövlət və ekodövlət ideyalarının birləşdirilməsi də mümkündür (ekososialdövlət nəzəriyyəsinə çevirmək olar).

Sosial dövlətə qloballaşmanın təsirinə gəldikdə isə burada bir neçə ehtimal var. Ya sosial dövlət qloballaşmanın təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq, öz varlığını qoruyub saxlayacaq (1); ya sosial dövlət konsepsiyası bir neçə əsas əlamətini (məsələn, dövlətin aktiv müdaxiləsi) itirəcək və digər əlamətlər postdövlətə ötürülmüş olacaq (2); ya da ki sosial dövlət zahirən sıradan çıxsada da, bütövlükdə başqa bir doktrinanın tərkibi olacaq (3). Düşünürəm ki, dövlətin səlahiyyətlərinin daraldığı bir mühitdə (1) sayılı ehtimal çox da özünü doğrultmayacaq. (2) və (3) sayılı ehtimallardan hansının baş verəcəyi isə gələcəkdəki hadisələrdən asılıdır və hazırda bunlardan birinin baş verəcəyini əminliklə söyləmək mümkün deyil.

[32] Mehdiyev F.. “İnzibati hüquq”. Dərs vəsaiti. Yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: “Qafqaz Universiteti Yayınları”, 2010 – 515 səh. S. 50.

[33] Tümerkan Albayrak E., Birinci M.. “Sosial devlet modelleri: Sosyal Demokrat Model, İsveç-Norveç örneği”. Türkiyə: “Sosyal Çalışma Dergisi”, 2017 - Cilt: 1, Sayı: 1, syf. 64-100. S. 70.

[34] Konstitusiya, op.cit.

[35] Meadowcroft J.. “From welfare state to ecostate?”, in J.Barry and R.Eckersley (eds.), “The State and the Global Ecological Crisis” (MIT Press, 2005), pp. 3-23. P. 6-8, 9.

Nəticə.

Sosial dövlətlə bağlı apardığım tədqiqatlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. XXI əsr sosial dövlətin mövcudluğu üçün həlledici dövrüdür. İstər ekodövlət modeli, istərsə də qloballaşma ilə mübarizədə sosial dövlətin bazasını təşkil edən xüsusiyyətlərin mövcudluğu onun taleyini müəyyən edəcək. Həmçinin ehtimali dəyişikliklər “dövlət” anlayışına olan münasibətin dəyişməsi ilə də nəticələnə bilər. “Sosial bələdiyyə” nəzəriyyəsi bunun əyani sübutudur;

2. Sosial dövlət yoxsulluğun müəyyən həddə saxlanılması məqsədinə nail olmaq variantlarından biridir. Sosial dövlət konsepsiyası dövlətin ali qanununda əks edildikdə onun üzərinə öhdəliklər qoymuş olur. Məhz bu faktı diqqətdən qaçırmamaq lazımdır, çünki bu əlamət dövlət versus hökumət mövzulu elmi mübahisələrdə açar rolunu oynayır. Həmçinin dövlətin öhdəliyinin imperativ qaydada öz əksini tapması sabillik və vəzifələrin konkretliliyi baxımdan önəmlidir;

3. Azərbaycan Konstitusiyasının hüquqi texnikasında bir sıra dəyişikliklər daha məqbul hesab edilə bilər. Başda 12-ci və 16-cı maddələr olmaqla Konstitusiyanın sovet hüquqi texnikasını davam etdirməsi normaların ifadə etdiyi mənalarda qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Buna görə də Qərb nümunəsindəki texnikadan istifadə daha əlverişlidir, xüsusilə 7-ci maddəyə “sosial” ifadəsinin əlavə edilməsi məqbul sayıla bilər. Lakin unutmamaq olmaz ki, dəyişikliklər sadəcə bununla məhdudlaşmamalıdır. 7-ci maddəyə əlavə daha dəqiq məna ilə nəticələnəcək ki, bu da dövlətin öhdəliyi baxımdan önəm kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Lenin V.İ. "The state and revolution". Published by "Resistance Books": 1999, 105 pages.
2 URL: <https://www.theguardian.com/news/2017/sep/21/why-we-need-the-welfare-state-more-than-ever> (son baxış: 22.11.2022); URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2022/nov/02/state-of-social-care-in-england-never-been-so-bad-social-services-boss-warns> (son baxış: 22.11.2022).
3. Bulut N. "Küreselleşmə: Sosial devletin sonumu?" Ankara, "Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi": 2003, cilt 52, sayı 2, 173-197 syf.
4. The Britannica Encyclopedia. URL: <https://www.britannica.com/topic/welfare-state> (son baxış 30.11.2022).
5. Güler B.A. "Sosial devlet ve yerelleşmə". "Memleket Siyaset Yönetim", 2006 – 29-43 syf.
6. Xrapanyuk V.N. "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi" (ixtisarla). V.Q.Strekozovun redaktəsi ilə. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: H.Baratlı və İ.Əsədov. Bakı, 2013 – 248 səh.
7. Russo J.J. "İctimai müqavilə". Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Fuad Abbaslı. Bakı: "Qanun", 2022 – 176 səh.
8. Şenocak H. "Sosial güvenlik sistemini oluşturan bileşenlerin tarihi süreç ışığında değerlendirilmesi". "Sosial Siyaset Konferansları Dergisi", sayı 56. Syf. 409-468.
9. Özbek N. "Osmanlı İmparatorluğunda sosyal devlet". 7.Baskı. İstanbul: "İletişim Yayınları", 2020 – 373 sayfa.
10. "Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və şərh". Tərcümə edən: Ə.M.Ərdəbili. Bakı: "Nurlar", 2022 – 604 səh.
11. Gümüş A.T. "Sosial devlet anlayışının gelişimi ve dönüşümü". Selçuk Üniversitesi, syf. 117-158.
12. Heydərov X. "XX əsrdə sosial dövlətin inkişafına səbəb olan faktorların təhlili". Bakı, "Journal of Baku Engineering University – Economics and Administration", vol. 5, n. 1, 2021 – pages 21-30.
13. Öztürk H., Gül H. "Sosial belediyeçilik sosyal devlete ve sosyal haklara bir alternatif mi?" IV Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu, 2012 – syf. 205-220.
14. Əliyev M.N. "Sosial təminat hüququ". Dərslük. Bakı: "Adiloğlu", 2007 – 464 səh.
15. 1848-ci il Fransa Konstitusiyası. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/node/3811/pdf>, pp. 1-8 (son baxış 30 dekabr 2022).
16. Bottini F. "The roots of French welfare state". Jurisprudence, 2013, 20 (2), pp.643-662. [ff10.13165/jur-13-20-2-15ff](https://doi.org/10.13165/jur-13-20-2-15ff).
17. Alman imperiyasının Ali Qanunu (1871). URL: https://ghdi.ghi-dc.org/pdf/eng/518_Constitution%20Germ%20Empire_161.pdf, pp. 1-15 (son baxış 28 dekabr 2022).
18. Veymar Konstitusiyası (1918). URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/ghi_wr_weimarconstitution_Eng.pdf, pp. 1-9 (son baxış 28 dekabr 2022).
19. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Konstitusiyası (1977). URL: <https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1977/constitution-ussr-1977.pdf>, pp. 1-96 (son baxış 29 dekabr 2022).
20. Osakwe K. "The theories and realities of modern soviet constitutional law: An analysis of The 1977 USSR Constitution". USA: "The University of Pennsylvania Law Review", 1979, vol. 127 (1350), pp. 1350-1437.
21. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). URL: <https://www.e-qanun.az/framework/897> (son baxış 29 dekabr 2022).

-
22. Əliyev Ə.İ. “İnsan hüquqları”. Dərslik. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı”, 2013 – 506 səh.
23. Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyası (1949). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (son baxış 29 dekabr 2022).
24. İspaniya Krallığının Konstitusiyası. URL: <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionINGLES.pdf> (son baxış 29 dekabr 2022).
25. Aslanova F., Bağırov S.. “Əmək münasibətlərində dövlətin roluna Çin Prizmasından baxış: Çin nümunəsi əmək hüququ”. Bakı: Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri N 3 (35), 2022. Səh. 117-131.
26. Mehdiyev F.. “İnzibati hüquq”. Dərs vəsaiti. Yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: “Qafqaz Universiteti Yayınları”, 2010 – 515 səh.
27. Tümerkan Albayrak E., Birinci M.. “Sosial devlet modelleri: Sosial Demokrat Model, İsveç-Norveç örneği”. Türkiyə: “Sosial Çalışma Dergisi”, 2017 - Cilt: 1, Sayı: 1, syf. 64-100.
28. Meadowcroft J.. “From welfare state to ecostate?”, in J.Barry and R.Eckersley (eds.), “The State and the Global Ecological Crisis” (MIT Press, 2005), pp. 3-23.